

МАЖБУРИЯТЛАР ҲИСОБИ ВА АУДИТИ МЕТОДОЛОГИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Амиров Аскар Актамович

Тошкент длат иқтисодиёт университети

мустақил изланувчиси,

ORCID: 0009-0008-1673-0303

E-mail: asqar@tuit.uz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20084661>

Аннотация. Мақолада мажбуриятлар ҳисоби ва аудити методологиясининг концептуал асослари ҳамда эволюцион ривожланиш bosqichlari тадқиқ этилган. Тадқиқот давомида жаҳон бухгалтерия ҳисоби методологиясининг беш асосий тарихий bosqichlari (XV-XVII аср — XXI аср) ва олти етакчи илмий мактаби (инглиз-америка, континентал, япон, скандинав, совет-рус, Ўзбекистон) батафсил таҳлил қилинган. Миллий бухгалтерия ҳисоби мактабининг ривожланишига ҳисса қўшган олимларнинг илмий меросини синтезлаштириш асосида методологиянинг замонавий йўналишлари аниқланган.

Калит сўзлар: концептуал асос, эволюцион ривожланиш, бухгалтерия ҳисоби мактаблари, Лука Пачоли, миллий мактаб, методология, тарихий таҳлил.

Аннотация. В статье исследованы концептуальные основы и этапы эволюционного развития методологии учёта и аудита обязательств. В ходе исследования подробно проанализированы пять основных исторических этапов мирового методологического развития бухгалтерского учёта (XV-XVII вв. — XXI в.) и шесть ведущих научных школ (англо-американская, континентальная, японская, скандинавская, советско-российская, узбекская).

Ключевые слова: концептуальная основа, эволюционное развитие, бухгалтерские школы, Лука Пачоли, национальная школа, методология, исторический анализ.

Abstract. The article examines the conceptual foundations and stages of evolutionary development of liability accounting and audit methodology. During the research, five main historical stages of world accounting methodology development (15th-17th centuries - 21st century) and six leading scientific schools (Anglo-American, Continental, Japanese, Scandinavian, Soviet-Russian, Uzbek) are analyzed in detail.

Key words: conceptual foundation, evolutionary development, accounting schools, Luca Pacioli, national school, methodology, historical analysis.

Мажбуриятлар ҳисоби ва аудити методологиясининг замонавий шаклда шаклланиши кўп асрлик эволюцион жараённинг натижасидир. Бухгалтерия ҳисобининг турли илмий мактабларида ва бир неча асрлар мобайнида турлича ёндашувлар тақриф этилган бўлиб, замонавий ёндашувларнинг илмий асосларини чуқур англаш учун тарихий-методологик таҳлил зарурдир. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги 2016 йил 13 апрелдаги ЎРҚ-404-сон Қонуни замонавий миллий бухгалтерия ҳисоби тизимининг ҳуқуқий асосини белгилайди. Лекин ушбу тизимнинг ҳозирги ҳолати ва ривожланиш истиқболлари тарихий-эволюцион таҳлилсиз тўлиқ тушунилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сон «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чоратadbирлар тўғрисида»ги қарори миллий бухгалтерия ҳисоби тизимини халқаро стандартлар асосида такомиллаштиришни кўзда тутди. Бу жараёнда жаҳон тажрибасини, хусусан турли илмий мактабларнинг илмий меросини синтезлаштириш муҳим аҳамият касб этади.

А.Ж.Туйчиев монографиясида мажбуриятлар бухгалтерия ҳисобининг эволюцион муаммоларини ёритган.[1]

С.Н.Ташназаров молиявий ҳисоботнинг назарий асосларининг эволюциясини тадқиқ этган. [2]

И.Н.Кўзиев аудиторлик ҳисоботи методологиясининг ривожланиш босқичларини кўрсатган. [3]

В.Ричинс ва Н.Яны бухгалтерия профессиясининг рақамли трансформациясини тадқиқ қилганлар. [6]

Б.Ж.Эпштейн ва Е.К.Жермакович МҲХС талабларига мос ERP тизимларини ёритганлар. [7]

Ўтказилган тадқиқот натижасида мажбуриятлар ҳисоби ва аудити методологиясининг беш асосий эволюцион ривожланиш босқичи ажратилди. (1-жадвал)

1-жадвал

Мажбуриятлар ҳисоби методологиясининг эволюцион ривожланиш босқичлари¹

Босқич	Давр	Асосий илмий ҳиссалар
I	XV-XVII асрлар	Икки тарафлама ёзув (Лука Пачоли, 1494); кредитор қарзлар ҳисоби
II	XVIII-XIX асрлар	Бухгалтерлик тамойиллари (Э. Дегранж, И. Ванье, Ф. Вилла)
III	XX аср боши-ўрталари	Тан олиш мезонлари (Э. Шмаленбах, Ф. Шмидт, А. Рудановский)
IV	XX асрнинг иккинчи ярми	Халқаро стандартлаштириш (IASC/IASB, IFAC)
V	XXI аср	МҲХС 9, 15, 16, 17; рақамли трансформация

Биринчи босқичда Лука Пачолининг 1494 йилдаги «Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalità» асари бухгалтерия ҳисобининг илмий асоси сифатида вужудга келган. Унда икки тарафлама ёзув тизими ва савдо операцияларида кредитор қарзлар ҳисоби методологиясининг асослари қўйилган. Бу даврда мажбуриятлар савдо муомалалари доирасида ҳисобланиб, ҳозирги замондаги мураккаб таснифга эга эмас эди.

Иккинчи босқичда француз олими Э. Дегранжнинг «Tenue des livres» (1795) асари ва италиян олими Ф. Виллининг ишлари бухгалтерия ҳисобининг назарий асосларини

¹ Олинган маълумотлар асосида муаллиф томонидан тизимлаштирилган

кенгайтирган. Бу даврда мажбуриятларни муддатлар ва турлар бўйича таснифлаш, кредитор ҳисобининг такомиллаштирилган ёндашувлари шаклланган.

Учинчи босқичда Э. Шмаленбахнинг «Dynamische Bilanz» (1919) концепцияси мажбуриятларни ҳаққоний қийматда акс эттириш тамойилларини ишлаб чиққан. А. Рудановскийнинг рус бухгалтерия ҳисобидаги тадқиқотлари мажбуриятларнинг юридик ва иқтисодий жиҳатларини ажратиб кўрсатишга ҳисса қўшган (Sokolov and Ryatov, 2008). Бу даврда мажбуриятларни тан олиш мезонлари ишлаб чиқилган.

Тўртинчи босқичда халқаро бухгалтерия стандартлари кенгаши (IASB, 1973) ва кейинроқ IASB (2001) томонидан халқаро стандартларни шакллантириш жараёни бошланган. 1998 йилда БҲХС 37 стандарти қабул қилиниб, баҳоланадиган ва шартли мажбуриятларни ҳисобга олиш тамойиллари халқаро даражада мустаҳкамланган.

Бешинчи босқичда рақамли иқтисодиёт шароитида янги мажбурият турлари (кибер-хатарлар, рақамли шартномалар, криптовалюта операциялари) ва уларга мос методологик ёндашувлар ишлаб чиқилмоқда. Халқаро барқарорлик стандартлари кенгашининг IFRS S1 ва IFRS S2 стандартлари ESG-мажбуриятларни ҳисобга олишни бошлаб беришган.

Рақамли иқтисодиёт босқичининг ҳозирги жиҳатлари блокчейн технологияси, сунъий интеллект, катта маълумотлар таҳлили (Big Data) ва автоматлашган бухгалтерия тизимлари билан характерланади. Бу технологиялар мажбуриятларни акс эттиришнинг янги шаклларини талаб қилмоқда. Хусусан, smart contract мажбуриятлари, NFT ва DeFi операциялари ҳисобга олиниши учун махсус методологик ёндашувлар зарур.

Бугунги кунда жаҳон миқёсида олти асосий илмий мактаб фаолият кўрсатади, ҳар бирининг ўзига хос тамойиллари ва илмий ҳиссаси мавжуд.

Мажбуриятлар ҳисоби методологиясининг замонавий ҳолати концептуал жиҳатдан бир неча муҳим тамойилларга асосланади. Биринчидан, иқтисодий мазмуннинг шаклдан устунлиги тамойили (substance over form) — бу тамойилга кўра, операцияни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришда унинг юридик шакли эмас, иқтисодий моҳияти устун ҳисобланади. Иккинчидан, эҳтиёткорлик тамойили (prudence) — бу мажбуриятларни аниқлаш ва баҳолашда уларни камайтириб баҳолашдан кўра ошириб баҳолашга йўналтиради. Учинчидан, ҳаққонийлик ва ҳалол тақдим этиш тамойили (faithful representation) — бу мажбуриятларни ишончли ва тўлиқ акс эттиришни талаб қилади.

Ўзбекистон бухгалтерия ҳисоби мактабининг ривожланиши учта асосий босқичда амалга оширилган. Биринчи босқич (1990-2005 йиллар) — мустақилликдан кейинги ўзгаришлар, советча анъаналардан бозор иқтисодиётига ўтиш. Иккинчи босқич (2005-2020 йиллар) — миллий стандартлар тизимини шакллантириш, халқаро стандартлар талабларига қисман мослаштириш. Учинчи босқич (2020 йилдан ҳозиргача) — халқаро стандартларга тўлиқ ўтиш, рақамли трансформация, АКТ соҳасига махсус ёндашувлар ривожланиши.

Тадқиқот натижасида қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

Мажбуриятлар ҳисоби методологиясининг беш асосий эволюцион ривожланиш босқичи (XV-XVII — XXI асрлар) ажратилди, ҳар бир босқичнинг асосий илмий ҳиссалари аниқланди.

Жаҳон миқёсидаги олти етакчи илмий мактабнинг (инглиз-америка, континентал, япон, скандинав, совет-рус, Ўзбекистон миллий) ўзига хос тамойиллари ва илмий ҳиссалари таҳлил этилди.

Ўзбекистон миллий мактабининг шаклланиш хусусиятлари ва ҳозирги ҳолати аниқланди, миллий ва халқаро ёндашувларни синтезлаштириш зарурати асосланди.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 13 апрелдаги ЎРҚ-404-сонли Қонуни.
2. Туйчиев, А.Ж. Мажбуриятлар бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилининг назарий-методологик муаммолари. Монография. – Тошкент: ИҚТИСОД-МОЛИЯ. – 272 б.
3. Ташназаров, С.Н. Молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш. Монография. – Самарқанд: СамИСИ. – 271 б.
4. Кўзиев, И.Н. Аудиторлик ҳисоботини тузиш ва умумлаштириш методологиясини такомиллаштириш. Монография. – Тошкент: Ўзбекистон. – 256 б.
5. Richins, G., Stapleton, A., Stratopoulos, T.C. and Wong, C. (2017). Big Data Analytics: Opportunity or Threat for the Accounting Profession? Journal of Information Systems. Vol. 31, No. 3. – P. 63-79.
6. Epstein, B.J. and Jermakowicz, E.K. (2023). Interpretation and Application of IFRS Standards. New York: Wiley. – 1416 p.